

21.161
A 47

USH AYOLLAR ISHI EMAS

SVETLANA
ALEKSIYEVICH

Hujjatli qissa

JAHON ADABIYOTI TURKUMIDAN

JAHON ADABIYOTI TURKUMIDAN

SVETLANA ALEKSIYEVICH

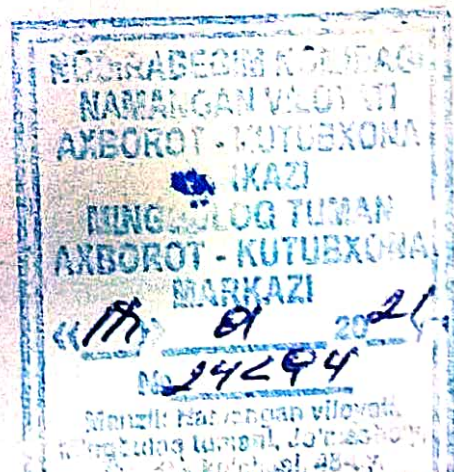
**URUSH AYOLLAR ISHI
EMAS**

Hujjatli qissa

ZIYO NASHR

Toshkent
2020

UO'K: 821.161.3-31
KBK 84(4Bei)
A 47

Tahrir hay'ati:

**Naim Karimov, Umarali Normatov, Erkin A'zam,
Xurshid Do'stmuhammad, Suvon Meliyev,
Shuhrat Sirojjiddinov, Nurboy Jabborov, Dilmurod Quronov,
Uzoq Jo'raqulov, Ulug'bek Hamdamov,
Abdurahmon Jo'rayev**

Tarjimonlar:

Mirpo'lat MIRZO va Abduhamid PARDAYEV

Belarus yozuvchisi Svetlana Aleksiyeovichning „Urush ayollar ishi emas“ hujjatli qissasida Ikkinchi Jahon Urushi o'zining bor dahshatlari bilan namoyon bo'lgan. Ahamiyatli jihati shundaki, muallif bu asarini urushda qatnashgan qahramon ayollar tilidan yozib olgan ma'lumotlari asosida yozgan.

Mazkur hujjatli qissani erinmay o'qib chiqing. U sizda badiiy asardan ko'ra iliqroq taassurot qoldirishi aniq. Chunki kitobni mutolaa qilish davomida siz go'yo urush qahramonlari bilan yuzmayuz suhbatlashganday bo'lasiz. Bugungi tinch-omon kunlarimizga shukronalar aytasiz.

RUZAN B'YIT

ISBN 978-9943-6339-7-1

© Mirpo'lat Mirzo va b. (tarj.).
© „Ziyo nashr“ nashriyoti, 2020.

NASHRIYOTDAN

Biz o'tgan mingyilliklar davomida jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shgan, uni o'zgartira olgan xalqmiz. Madaniyat, san'at, axloq, falsafa, fan va adabiyot sohasida buyuk ajdodlarimiz qoldirgan ulkan meros hali-hamon dunyoning barcha rivojlangan mamlakatlari tomonidan e'tirof etilib, o'rganib kelinadi. Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Burhoniddin Marg'iloniy, Ahmad Farg'oniy, Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Bahouddin Naqshband, Abullays Samarqandiy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Mahmud Koshg'ariy, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Boborahim Mashrab singari yuzlab ajdodlarimiz borki, biz ularni hech ikkilanmasdan jahon miqyosidagi mutafakkirlar deyishga haqlimiz. Ammo bugungi avlod ularning buyuk shaxsiyati, tarixi, jahonshumul shon-shuhrati bilangina cheklanib qolmasligi lozim. Ajdodlarning madaniy, ma'rifiy, ilmiy, ijtimoiy, adabiy faoliyati, hayot tarziga doimo hushyor nigoh va ibrat ko'zi bilan qarashimiz maqsadga muvofiq. Tarixiy manbalarni sinchiklab o'rganadigan bo'lsak, mutafakkir ajdodlarimiz jahon madaniyati, ilmiy va badiiy tafakkuri bilan doimiy tarzda hamqadam, hamnafas bo'lib kelganlar. Jahonda ro'y berayotgan birorta madaniy-intellektual o'zgarish, biror badiiy tafakkur namunasi bobolarimiz nazaridan chetda qolmagan. Ajdodlarimiz ularni o'qib, uqishar ekan, o'z milliy madaniyatlarini rivojlantirish, jahon xalqlaridan ortda qolmaslikni maqsad qilganlar. Ko'plab xorijiy tillarni bilganlari, xorij mutafakkirlari yozgan asarlarni tarjima qilganlari bu o'rinda qo'l kelgan. Eng muhimi, xorij madaniyati, badiiy-ilmiy tafakkuri namunalariga nisbatan shaxsiy to'xtamlari, xulosalari va tanqidiy nuqtayi nazarlari bo'lgan.

Bugun biz, mamlakatimiz Prezidenti kitobxonlik madaniyatini takomillashtirishni davlat siyosati darajasiga ko'targan bir paytda, o'tmishda yashab o'tgan buyuk ajdodlarimiz an'anasini izchil davom ettirishimiz, jahon madaniyati, san'ati, adabiyoti namunalari bilan izchil va tizimli tarzda tanishib borishimiz zarur.

Xalqimiz ijtimoiy-madaniy hayotidagi mana shunday ulkan ehtiyojni nazarda tutib „Ziyo-nashr“ nashriyoti bir xayrli ishga qo'l urishga bel bog'ladi. Ya'ni joriy yildan e'tiboran jahon nasri namunalarining yuz jildligini chop etishga kirishdi.

Mazkur nashrda siz turk, rus, ingliz, itilyan, fransuz, nemis, hind, xitoy, arab, eron, yapon, amerika adabiyoti namunalari bilan tanishasiz. Yuz jildlikda Ch. Dikens, L.N.Tolstoy, A.Dyuma, N.V.Gogol, O.de Balzak, A.P.Chexov, Gi de Mopassan, J. London, G. Flober, M. Sholoxov, G.G.Markes, A. Kuprin, V. Shukshin kabi siz muhtaram o'quvchiga nisbatan tanish yozuvchilar asarlari bilan birga, S. King, U. Folkner, V. Vulf, Mo Yang, Chan May Txyun, V. Losa Mario, T. Bug'ra, Alp Dundar, Dino Buttsatti, R. Akutagava, I. Bunin, K. Chandar, Abdul Muis, Y.Zamyatin singari jahon xalqlari tomonidan e'tirof etilgan-u, ammo o'zbek kitobxonlarining aksariyati ilk bor uchrashayotgan yozuvchilar asarlarini o'qishga muyassar bo'lasiz.

Mazkur yuz jildlik jahon nasrining deyarli barcha janrlarini qamrab oladi. Unda siz jahon o'quvchilarini hayratga solib kelayotgan romanlar, qissalar, novella va hikoyalardan bahramandlik hissini tuyasiz.

Tarjimalar ichida Abdulla Qahhor, Zumrad, Odil Rahimiy, Qodir Mirmuhammedov, Vahob Ro'zmatov, Ozod Sharafiddinov, Ibrohim G'afurovdek mashhur tarjimonlar o'g'irgan asarlar qatorida umidli yosh tarjimonlar ijodi namunalari ham o'rin olgan. Albatta, tarjima asarlar tarkibida rus tili vositasida amalga oshirilganlari ko'proq. Bunda biz tajribali, mahoratli tarjimonlar o'g'irmalariga bo'lgan ishonch va hurmatni bosh mezon qilib oldik. Shu bilan birga, ingliz, fransuz, nemis, turk, arab, fors tillaridan qilingan original tarjimalarning mutaxassislar tomonidan tan olingan namunalari ham qamrab olishga urindik. Eng muhimi, bu o'rinda badiiy tarjimalar sifati, milliy tilimiz jozibasini qanchalik aks ettirganiga asosiy e'tiborni qaratdik. Yuz jildlikni tayyorlash jarayonida imkon darajasida xalqimiz ma'naviyati va axloqiy o'lchamlariga muvofiq keladigan asarlarni tanlashga harakat qildik.

Ammo shuni alohida ta'kidlashni istardikki, „Jahon nasri namunalari yuz jildligi“ni chop etish nashriyotimiz uchun ilk tajriba. Shunday bo'lgach, mazkur yirik loyihaning kamchiliklari, maromiga yetmagan jihatlari bo'lishi tabiiy. Bu jarayon muttasil davom etib, tajriba va mahorat, texnik imkoniyatlar oshgan sari kamchiliklar ham bartaraf bo'lab borishiga ishonamiz. Va, umid qilamizki, xayirli niyat bilan boshlayotgan ishimizdagi juz'iy kamchiliklarni aziz kitobxonlarimiz ma'zur tutadilar. Muhtaram adabiyotshunoslarimiz, adiblarimiz va adabiyot muallimlarimiz keyingi nashrlarni amalga oshirish jarayonida o'zlarining qimmatli maslahatlarini ayamaydilar.

Yaratgan Alloh ishimizni xayrli, ajr-mukofotlarga loyiq, jonajon xalqimiz uchun manfaatli qilsin!

URUSH AYOLLAR ISHI EMAS

Ayollar bilan bog'liq tushunchalarimizning barchasi „mehr-shafqatli“, degan so'zga jo bo'ladi. Singil, rafiq, do'st, ona – bu yuksak ta'riflar negizi, mohiyati ham mehr-shafqatdan iborat emasmi? Ayol – hayot baxsh etadi, hayotni ko'z qorachig'iday asraydi, ayol va hayot – mushtarak.

XX asrning eng dahshatli urushida ayol askarga aylandi. U nafaqat yaralanganlarni qutqardi, ularning jarahatlarini bog'ladi, balki merganlar miltig'idan o'q uzdi, bombardimon qildi, ko'priklarni portlatdi, razvedkaga qatnadi, „til“ tutib keldi. Ayol, o'ldirdi. O'z zaminiga, o'z uyiga, bolalarining ustiga shafqatsizlik bilan bos-tirib kelgan ashaddiy dushmanni o'ldirdi. „O'ldirish – ayollarning ishi emas“, deya e'tirof etadi mazkur kitob qahramonlaridan biri, ayni so'zlarga urushning butun dahshati va shafqatsizligini jo etibdi. Boshqa bir ayol esa taslim bo'lgan Reyxstag devorlariga shunday deb yozadi: „Men, Sofya Kunsevich, Berlinga urushni mahv etish uchun keldim“. Bu G'alaba mehrobiga tortiq qilingan buyuk qurbonlik edi. Bu bezavol jasorat bo'lib, uning butun teranligini osoyishta hayot bag'rida kechayotgan yillar mobaynida his qilamiz.

Nikolay Rerixning¹ 1945-yil may-iyunda yozilgan va Markaziy davlat arxivining fashistlarga qarshi Slavyan qo'mitasida saqlanayotgan xatlaridan birida shunday jumlar bor: „Oksford lug‘ati ayrim rus so‘zlariga qonuniy tus berdi, endilikda ular dunyo miqyosida e’tirof etiladi; jumladan, lug‘atga tarjima qilib bo‘lmaydigan, ko‘p ma’no-li „podvig“, ya’ni „jasorat“ so‘zi qo‘shildi. Har qancha ajablanarli bo‘lmasin, Yevropadagi birorta xalqning tilida mazmunan unga yaqin birorta ham so‘z yo‘q...“ Agar qachonlardir jahon xalqlari tilida ruscha „podvig“ so‘zi ham ommalashsa, bunda sovet ayoli urush yillarida ko‘rsatgan jasorat ham alohida o‘rin tutadi; zotan, ayollar urush ortida mardona mehnat qildilar, bolalarni saqlab qoldilar va erkaklar bilan birga Vatanni himoya qildilar.

...Odamlarning hasratlari va xotiralari yastangan uzundan uzun qayg‘uli yo‘l bo‘ylab to‘rt yildan buyon mashaqqatli safar qilayotirman. Tibbiyot xodimlari, aloqachilar, sapyorlar, uchuvchilar, merganlar, o‘qchilar, zenitchilar, siyosiy xodimlar, kavaleristlar, tankchilar, desantchilar, dengizchilar, yo‘l harakatini tartibga soluvchilar, haydovchilar, dala kir yuvish-hammom otryadlarining oddiy askarlari, oshpazlar, novvoylar, xullas, frontda turli vazifalarni bajargan ayollarning yuzlab xotiralari yozib olindi, partizan va qo‘poruvchi xotin-qizlarning guvohliklari to‘plandi. „Og‘a-inilari, turmush o‘rtoqlari, otalari singari xotin-qizlar ham puxta o‘zlashtirmagan harbiy ixtisoslikning topilishi dargumon“, – deb yozgandi sobiq Ittifoq marshali A.I. Yerenko. Ularning orasida tank batalyonining yoshlar yetakchisi ham, og‘ir tanklarning mexanik-haydovchilari

¹(Nikolay Rerix (1874–1947) – rossiyalik musavvir, faylasuf, yozuvchi va arxeolog (Izohlar tarjimonlamiki).

ham, piyoda qo'shinlar safida esa – pulemyot rotasining komandiri, avtomatchilar ham bo'lgan. Holbuki, ayollar ilgari bunday ish bilan shug'ullanmagan.

Komsomol yo'llanmasi bilan qariyb 500 ming qiz armiyaga safarbar qilingan, ularning 200 mingi yoshlar tashkilotining a'zosi edi. Yoshlar tomonidan yo'llangan barcha qizlarning yetmish foizi harakatdagi qo'shinlar safida bo'lgan. Urush yillarida turli qo'shinlar safida frontda hammasi bo'lib 800 mingdan ortiq xotin-qiz ishtirok etgan...

Partizanlar harakati yalpi tus oldi. Faqat Belorussiyadagi partizan otryadlarida qariyb 60 ming jasoratli xotin-qiz bo'lgan. Ularning har to'rttadan bittasi Belorussiya zamini-da fashistlar tomonidan yondirilgan yoki o'ldirilgan...

Raqamlar – shunday. Biz ularni bilamiz. Raqamlar ortida esa urush tamomila izdan chiqargan taqdirlar, umrlar joy olgan: kimdir yaqinlarini yo'qotgan, kimdir sog'lig'ini boy bergan, qaysi bir ayol yolg'izlikka giriftor bo'lgan, boz ustiga chidab bo'lmaydigan urush xotiralari. Bular haqida biz oz bilamiz.

„Biz qachon tug'ilganimizdan qat'i nazar ayni qirq birinchi yilda barchamizning ko'zimiz ochilgan“, – deb yozgandi menga o'z xatida zenitchi Klara Semyonovna Tixonovich. Men qirq birinchi yilning qizlari haqida hikoya qilmoqchiman, aniqrog'i, ular bevosita boshdan kechirgan urush to'g'risida o'zlari aytib beradilar.

„Bu xotiralarni umrim mobaynida qalbimda saqlab keldim. Kechasi uyg'onib ketasanda, ko'zlaringni ochib yotaverasan. Ba'zida o'ylayman: barcha xotiralarni o'zim bilan birga narigi dunyoga olib ketaman, hech kim bilmaydi, juda dahshatli voqealar...“ (*Emiliya Alekseyevna Nikolayeva, partizan*).

„...Bu xotiralarni kimgadir so‘zlab berish mumkinligidan, bizning ham davrimiz kelganidan juda xursandman...“ (*Tamara Illarionovna Davidovich, katta serjant, haydovchi*).

„Sodir bo‘lgan voqealarning hammasini sizga so‘zlab bergandan keyin yana el qatori yashay olmayman. Kasal bo‘lib qolaman. Men urushdan omon qaytdim, lekin yaralangan edim, uzoq paytgacha tuzalmadim, nihoyat, o‘zimga o‘zim dedim: „Bularning barchasini unutish kerak, yo‘qsa, hech qachon sog‘aymayman. Siz shu qadar yoshsizki, urush dahshatlarini so‘zlab, sizning ko‘nglingizni xira qilgim kelmayapti...“ (*Lyubov Zaxarovna Novik, starshina, tibbiyot xodimasi*).

„Erkak bardosh bera olardi. Axir, u erkak kishi. Ayollar barchasiga qanday bardosh berganini o‘zim ham anglay olmayman. Endilikda eslaganim hamono meni dahshat chulg‘ab oladi, urushda esa hammasiga chidardim: urush qurboni bilan yonma-yon uxlardim, o‘zim o‘q otardim, qon ko‘lmaklarini ham ko‘rganman, qordagi qonning o‘tkir hidi hamon dimog‘imdan ketmaydi... Bularni gapiryapman-u, ko‘nglim ozyapti... U kezlarda esa hammasini uddalardim. Nabiramga hikoya qila boshlagandim, kelinim meni to‘xtatdi: „Bularning yosh qizaloqqa nima keragi bor?..“ Ma’suma qizaloq voyaga yetmoqda... U ulg‘ayib ona bo‘ladi... Shu tariqa birovga og‘iz ocha olmayman...

Biz ularni shunday avaylaymiz, keyin esa bizning qismatimizni farzandlarimiz juda oz biladilar-a, deya ajablanamiz...“ (*Tamara Mixaylovna Stepanova, serjant, mergan*).

„...Dugonam va men kinoteatrga bordik, u bilan qirq yildan buyon do‘stmiz, urushda maxfiy ish olib borganmiz. Kinoga chipta olaylik desak, navbatda tur-

ganlar juda ko'p. Ikkinchi Jahon urushi qatnashchisi guvohnomasi dugonamning cho'ntagida ekan, kassa yoniga borib, uni ko'rsatdi. Chamasi, o'n to'rt yoshlardagi qizaloq esa ta'na qilganday dedi: „Sizlar ayol boshingiz bilan nahotki jang qilgansizlar? Bu guvohnomani qaysi karomatingiz uchun berishgan ekan-a?“ Boshqa odamlar, albatta, bizni navbatsiz o'tkazib yuborishdi. Lekin kino ko'rgani kelmadik. Chunki bezgakka chalinganday titray boshlagandik... „(*Vera Grigorevna Sedova, yashirin ishlar qatnashchisi*).

Men ham urushdan keyin tug'ilganman, bu paytga kelib okoplarni o't-o'lanlar qoplagan, askarlarning tranšeyalari chang bilan to'lgan, blindajlar vayron bo'lgan, o'rmonlarda qolgan askarlarning kaskalari esa zanglagan edi. Biroq urush halokatli nafasi bilan mening hayotimga ham raxna solmadimi? Biz hamon urush bilan o'ziga xos hisob-kitobga ega avlodlar jumlasiga kiramiz. Urushda o'n bitta qarindoshimdan judo bo'lganman: onamning otasi, ukrain bobom Petro, Budapesht ostonalarida mangu uyquga ketgan, otamning onasi, belorus Yevdokiya buvim esa partizanlar qamali chog'ida ochlik va terlamadan vafot etgan, uzoq qarindoshlarimizning ikki oilasini farzandlari bilan birga Gomel oblastining Petrikovsk tumanidagi men uchun qadrdon Komarovich qishlog'ida fashistlar bir kulbada yoqib yuborishgan, otamning akasi Ivan amakim esa ko'ngilli sifatida urushga ketib, qirq birinchi yilda dom-daraksiz yo'qolgan.

Mening „urushim“ ham to'rt yildan buyon davom etayotir. Qayta-qayta dahshatga tushganman. Ne hasratlarga duchor bo'lmadim. Yolg'on gapirib nima qilaman – bu mening qo'limdan keladigan ish emasdi. Eshitganlarimning barchasini unutishga urinmadim. Biroq buning ud-

dasidan chiqa olmadim. O'tgan davr mobaynida kundalik tutdim, undagi qaydlarni ham qissaga kiritishga qaror qildim. His-tuyg'ularim, boshimdan kechirganlarim, hatto izlanishlarimning jo'g'rofiyasi ham kundaliklarimda aks etgan: mamlakatning turli chekkalaridagi yuzdan ortiq shahar, qo'rg'on, qishloqlarda bo'lganman. „Men his qilyapman“, „Men qiynalyapman“, „Men shubhalanyapman“, deb o'z kitobimda yozishga haqlimanmi, deya, rostini aytsam, uzoq vaqt ikkilandim. Urush ishtirokchilarining tuyg'ulari va iztiroblari oldida mening tuyg'ularim, mening iztiroblarim nimaga ham arziydi? Tuyg'ularim, shubhalarim va izlanishlarim aks etgan kundalik biron odamda qiziqish uyg'otadimi? Lekin xatjildlarda hujjatlar ko'paygani sayin ishonchim ham qat'iy tus oldi: hujjat jamlangan ma'lumotlarga emas, balki ularni to'plagan odam ma'lum bo'lsagina muayyan qimmat kasb etadi. His-hayajondan xoli xotiraning o'zi yo'q, har bir ma'lumotda uni qayd etgan insonning oshkora yoki pinhona kechinmalari aks etgan. Ayni kechinmalar ham oradan bir necha yil o'tgandan keyin o'ziga xos hujjat tusini olgan.

Tarixan shunday tarkib topganki, bizning urush bilan bog'liq xotiralarimiz ham, tasavvurlarimiz ham erkakcha tusga ega. Bu o'z-o'zidan tushunarli: asosan, erkaklar jang qilgan, lekin ayni shu jihat urush haqidagi bilimlarimiz yetarli emasligini ham ko'rsatadi. Ikkinchi Jahon urushida qatnashgan xotin-qizlar to'g'risida talay xotira kitoblari yozilgan bo'lib, shularning o'ziyoq tarixan favqulodda hodisa ro'y berganiga bizlarni ishontiradi. Butun insoniyat tarixi mobaynida urushda hech qachon bunchalik ko'p ayollar ishtirok etmagan. O'tmishda otliq askar qiz Nadejda Durova, partizan ayol

Vasilisa Kojan kabi sanoqli siymolar bo'lgan, fuqarolar urushi yillarida Qizil armiya saflarida ayollar bo'lgan, lekin ular, asosan, shafqat hamshiralari va shifokorlar edi. Ikkinchi Jahon urushi yillarida sovet xotin-qizlari o'z Vatanini ommaviy himoya qilganiga butun dunyo guvoh bo'ldi.

A.S. Pushkin „Sovremennik“ jurnalida Nadejda Durovaning xotiralaridan parcha e'lon qilar ekan, so'zboshida shunday qayd etgandi: „Binoyidek asilzoda oiladan chiqqan yosh qiz qanday tuyg'ular og'ushida o'z uyidan, jinsidan kechib, hatto erkaklarni ham cho'chitadigan zahmat va majburiyatlarni zimmasiga olgancha jang maydonida paydo bo'lgan? Yana Napoleon qo'shinlariga qarshi jang maydonida! Uni bunga nima undagan? Pinhona oilaviy nadomatlarimi? Balandparvoz orzularmi? Balki, tug'ma tavakkalchilikdir? Yoki muhabbatmi?..“ Bu o'rinda so'z faqat bitta g'ayrioddiy qismat haqida borardi, shu bois turlicha taxmin qilsa bo'lardi. Qurolli kuchlar safida sakkiz yuz ming xotin-qiz ishtirok etganda, yana ham ko'prog'i jang maydonlariga talpingan sharoitda esa manzara butunlay o'zgaradi.

Ular jangga otlandilar, zotan, „Biz bilan Vatan – bir tan-u bir jonmiz“ (*Tixonovich K.S., zenitchi*). Janglarda ishtirok etishlari uchun ularga imkoniyat berdilar, chunki tarozi pallasiga xalq, mamlakat taqdiri qo'yilgandi. Xalq ham, mamlakat ham halokat yoqasiga kelib qolgandi.

Bu kitobda qanday ma'lumotlar qay qoidalarga binoan jamlangan? Mashhur mergan ayollar ham, mashhur uchuvchi-yu partizan qizlar ham hikoya qilmaydilar, ular haqida talay kitoblar yozilgan, men ularni ongli ravishda chetlab o'tdim. „Biz urushda ishtirok etgan oddiy qizlarmiz, biz kabilar juda ko'p“ – bunday e'tiroflarni

qayta-qayta eshitganman. Lekin aynan ularning huzuriga oshiqdim, ularni izladim. Biz ardoqlaydigan xalq xotirasi aynan ularning idrokida saqlanadi. „Biz ayollarining nigohi bilan nazar solsang, urush dahshatning ham dahshati ekaniga ishonch hosil qilasan“, – degan edi serjant, saninstruktur Aleksandra Iosifovna Mishutina. Urushni boshdan kechirgan, so‘ng turmushga chiqqan, uch farzand ko‘rgan, endilikda esa nabiralarini tarbiyalayotgan oddiy ayolning ayni shu so‘zlarida mazkur kitobning bosh g‘oyasi mujassam.

Optikada „yorug‘lik kuchi“ degan atama bor; bu – obyektivning mo‘ljalga olingan tasvirni yaxshi-yomon muhrlash qobiliyati. Ayollarning urush bilan bog‘liq xotiralari ham tuyg‘ularning tarangligi, iztiroblarning teranligiga ko‘ra benazir „yorug‘lik kuchi“ga ega. Ularning xotiralari jo‘shqin, ehtirosli, tafsilotlarga boy, zotan, ayni tafsilotlar tufayli har qanday hujjat alohida qimmat kasb etadi.

Aloqachi Antonina Fyodorovna Valegjaninova Stalingrad ostonalarida jang qilgan. Shiddatli janglarni esga olar ekan, boshidan kechirgan tuyg‘ularni hadeganda ta‘riflab bera olmadi, keyin esa ularning barchasini yagona timsolga jamladi: „Bitta jang yodimga tushdi. Juda ko‘p odam nobud bo‘lgandi... Omoch bilan yer qaziganda kartoshkalarga o‘xshab har yoqda sochilib yotishardi. Poyonsiz keng dala... Ketib borayotgan joyida yiqilib jon taslim qilishgan... Ularni kartoshkalariday... Hatto insonni tuyoqlari bilan bosib o‘tmaydigan aqlli jonivorlar – otlar ham o‘liklardan tap tortmaydigan bo‘lib qolishgandi...“ *Partizan Valentina Pavlovna Kojemyakina* xotirasida esa quyidagi voqea muhrlanib qolgan: „Urushning dastlabki kunlari, bizning harbiy

qismlarimiz og'ir janglar bilan chekinmoqda, ularni kuzatish uchun butun qishloq ahli ko'chaga chiqqan, onalarning yonida qizlar ham turibdi. Yonimizdan o'tib borayotgan keksa askar uyimizning ro'parasida to'xtab, onamning oldida boshi yerga tekkudek ta'zim qilib dedi: „Bizlarni kechirgin, onaxon... Qizingni esa avayla. O'tinaman, avayla qizingni!“ O'shanda o'n ol-ti yoshda edim, o'rilgan sochlarim uzundan uzun...“ U yana bir voqeani esladi, yaralangan dastlabki askar boshida yig'lar ekan, u jon taslim qilish oldidan vasiyat qiladi: „O'zingni asragin, qizim. Hali farzandlar tug'ishing kerak... Qancha erkaklar nobud bo'layotganini ko'ryapsan-ku...“

Odatda, erkaklar e'tibor bermaydigan urush lavhaları ayollarning xotirasida qoladi. Agar erkaklarni urush xatti-harakatlari o'z domiga tortgan bo'lsa, ayollar o'ziga xos psixologiyasi bilan uni o'zgacha his qilgan va boshdan kechirgan: bombardimonlar, halokatlar, iztiroblar — ayol uchun urush faqat mana shulardan iborat emas. Ayol psixologik va fiziologik — jismoniy va ma'naviy o'ziga xosliklari tufayli urushni kuchliroq his qilgan, diydasi qattiq urushni boshdan kechirish unga oson bo'lmagan. Ayollar eslab qolgan, urush do'zaxidan olib chiqqan xotiralar bugungi kunda shoyon ma'naviy tajribaga, beqiyos insoniy imkoniyatlar tajribasiga aylandi, biz bu tajribani unutmashimiz kerak.

Harbiy va maxsus materiallar, balki, bu hikoyalarda oz bo'lar (muallif o'z oldiga bunday maqsad qo'ymagan), lekin fashizm ustidan qozonilgan g'alabani ta'minlagan materiallar unda keragidan ham ortiq bo'ladi. Zotan, butun xalq zafar qozonishi uchun har bir odam shaxsan g'alaba qilishi talab qilingandi.

Ular – urush qatnashchilari hali tirik. Lekin inson umri qisqa, uni faqat xotira uzaytira oladi, faqat xotira vaqtni yenga oladi. Beomon urushni boshdan kechirgan, unda g'alaba qozongan odamlar o'zlari qo'lga kiritgan zafarning va boshdan kechirgan voqealarning ahamiyatini bugun anglamoqdalar. Ular bizga yordam berishga tayyor. Men turli oilalarda yupqa va qalin maktab daf-tarlarini qayta-qayta qo'lga olganman, ular farzandlar va nabiralar uchun to'ldirilgan va qoldirilgan. Buva yoki bu-vidan qolgan bunday meros begona qo'llarga istamasdan topshirilgan, buni hamisha bir xil izohlashardi: „Bular farzandlarimizga xotira bo'lib qolsin deymiz...“, „Sizga nusxa ko'chirib beraman, aslini esa o'g'lim uchun asrab qo'yaman...“

Lekin hamma ham xotira yozmaydi. Ko'plab xoti-ralar boy beriladi, izaiz yo'qoladi. Unutiladi. Agar urush-ni esdan chiqarmasak, unga nisbatan nafrat ortadi. Agar urush unutilsa, yangisi boshlanadi. Qadimiy hikmat bu.

Ayollarning jamlangan xotiralaridagi urush qiyofasi ayollarga xos ma'sumalikdan yiroq. Bular guvohlik – o'tmishdagi fashizmga, bugungi fashizmga va kelajak-dagi fashizmga aybnoma sifatida yangraydi. Onalar, singillar, rafiqalar fashizmni ayblaydi. Fashizmni ayol ayblaydi.

Ulardan biri ro'paramda o'tiribdi, onasi urush ara-fasida „ko'chada yolg'iz yurishga yoshlik qilasan“, deb hatto buvisining uyiga hamrohsiz jo'natishdan xavfsiragan, oradan ikki oy o'tgach, mana shu navni-hol qizaloq frontga ketgan. Saninstruktor bo'lgan, Smo-lenskdan Pragaga qadar janglarda qatnashgan. Yigirma ikki yoshda uyga qaytib kelgan, tengdoshlari endigina bo'y yetgan qizlar, u esa butkul o'zgacha hayotni bosh-

dan kechirgan, ko'plab voqealarning guvohi bo'lgan urush qatnashchisi: uch marta yaralangan, bittasi og'ir jarohat – ko'krak qafasi sohasida, ikki marta kontuziya bo'lgan, ikkinchi kontuziyadan keyin, ko'milib qolgan okop ichidan qazib olganlaridan so'ng sochlari qorday oqarib ketgan. Lekin ayollarga xos hayotni boshlash kerak: yana yengil ko'ylaklar kiyishni o'rganishi, erga tegishi, bola tug'ishi kerak. Erkaklar urushdan nogiron bo'lib qaytganidan qat'i nazar oila qurishgan. Urushdan keyin ayollar qismati ko'pincha fojiali tus olardi. Ularning yoshligini ham, erlarini ham urush tortib olgan; ular bilan tengdosh yigitlarning oz qismi urushdan qaytib kelgan. Ular hisobotlarsiz ham buni bilishardi, chunki toptalgan jang maydonlarida yer tishlab yotgan yigitlarni unutishmagan edi va dengizchilar kamzulini kiygan bu alpqomat yigitlar ortiq o'rnidan turmaydi, ular – otalar, erlar, aka-ukalar-u kuyovlar birodarlar qabristonlarida mangu qoladilar, degan fikrga sira ko'nika olmasdilar. „Behisob odamlar yaralangandi, dunyoda yaralanmagan odam qolmaganday edi...“ (Anastasiya Sergeyevna Demchenko, katta serjant, hamshira).

Qisqasi, qirq birinchi yillarning qizlari qanday edi, ular frontga qanday jo'nagan? Ularning hayot yo'llari bo'ylab birga odimlaymiz.

„Eslashni istamayman...“

Minsk chekkasida urushdan keyin qurilgan eski uch qavatli uy, devorlari bo'ylab yasmin guli bo'y cho'zgan. To'rt yil davom etgan va men shu satrlarni yozayotgan ayni pallada ham to'xtamagan izlanishlar shu uydan boshlandi. Rostini aytsam, bunday bo'lishi o'shanda xayolimga ham kelmagandi.

Minsk shahridagi „Udarnik“ yo‘l mashinalari zavodida keksa hisobchi Mariya Ivanovna Morozovani nafaqaga kuzatganlari haqida gazetada bosilgan chog‘roq maqolani o‘qib, shu uyga kelgandim. Maqolada yozilishicha, bu ayol urushda mergan bo‘lgan, o‘n bitta jangovar orden-medal olgan. Bu ayolning jangovar ixtisosligi osoyishta turmush paytidagi kasbi bilan sira qovushmas edi. Lekin aynan mana shu ziddiyatda 1941–1945-yillarda kimlar askar bo‘lgan, degan savolga javob topdim.

...Gazetada bosilgan xira suratiga sira o‘xshamaydigan, uzun sochlarini boshiga chambarak qilib o‘rab olgan istarasi issiq mushtdekkina ayol katta o‘rindiqda yastangan-cha o‘tirarkan, yuzini qo‘llari bilan berkitib dedi:

– Yo‘q, yo‘q, eslashni istamayman... Asabim dosh bermaydi. Urush to‘g‘risidagi filmlarni ko‘rishga ham bardoshim yetmaydi... – Keyin so‘radi: – Men bilan suhbatlashish shartmi? Erim bilan gaplasha qoling, qoyil-latib gapirib beradi... Komandirlar, generallarning ismi, harbiy qismlarning raqamlari – bari yodida. Men esa hammasini eslay olmayman. Faqat boshimdan o‘tganlarini eslayman. Yuragimga muhrlangan voqealarni...

„Magnitofonni o‘chirib qo‘ying“, deb iltimos qildi:

– Sizning ko‘zlaringizga qarab hikoya qilish oson, magnitofon esa xalaqit beradi.

Lekin bir necha daqiqadan keyin magnitofonni unutdi...

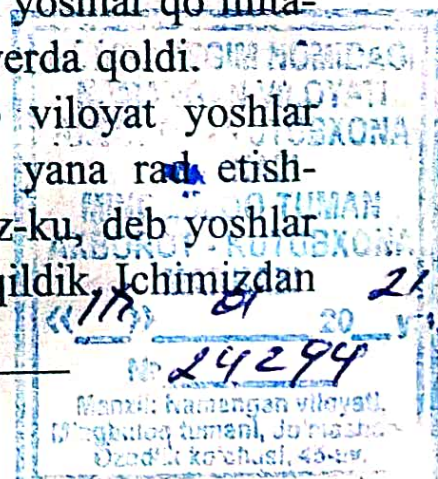
Mariya Ivanovna Morozova (Ivanushkina), yefreytor, mergan:

„Bizning qishlog‘imiz o‘rnida hozir Moskvaning Proletar tumani joylashgan. Urush boshlanganda hali o‘n olti yoshga ham to‘lmagandim. Jamoa xo‘jaligiga qatnab, hisobchilik kurslarini tugatgach, ishlay

boshladim. Bir vaqtning o'zida harbiy bo'lim qoshi-
dagi kurslarda shug'ullandim. Bu kurslarda jangovar
quroldan o'q otishni o'rgatishardi. To'garakda qirqta
qiz shug'ullanardik. Bizning qishlog'imizdan – to'rtta,
qo'shni qishloqdan – beshta, qisqasi, har bir qishloqdan
bor edi. Aytganimday, faqat qizlardan iborat to'garak...
Qo'liga qurol olishga yaraydigan erkaklarning ham-
masi urushga ketib bo'lgandi...

Tez orada Markaziy qo'mitaning komsomollar va
yoshlarga da'vati chiqdi, dushman Moskva ostonalariga
kelib qolgan, Vatanni himoya qilish kerak edi. Faqat men
emas, barcha qizlar frontga o'tlanish istagini bildirdilar.
Mening otam allaqachon janglarda ishtirok etayotgandi.
Faqat biz shunday fikrdamiz, deb yanglishibmiz... Har-
biy bo'limga kelsak, bizga o'xshagan qizlar juda ko'p
ekan. Safimizdan qizlarni birma-bir saralab olishdi. Eng
avvalo, albatta, mustahkam sog'lik talab qilinardi. Bo-
laligimda tez-tez dardga chalinib, zaif bo'lganim uchun
meni olishmasa kerak, deb qo'rqqanman. Qolaversa,
frontga boradigan qizdan keyin uyda boshqa farzand
qolmasa ham rad etishardi, onani qarovsiz qoldirib
bo'lmasdi. Mening esa ikki singlim va ikki ukam bor
edi, mendan ancha yosh bo'lishsa ham hisobga o'tar-
di-da. Lekin yana bir muammo – xo'jalikdan hamma
ketgan, dalada ishlaydigan odamning o'zi yo'q edi, shu
bois xo'jalik raisi bizga ruxsat berishni istamasdi. Xul-
las, bizni olishmadi. Hammamiz tuman yoshlar qo'mita-
siga bordik, u yerda ham iltimosimiz yerda qoldi.

Biz butun tumandan vakil bo'lib viloyat yoshlar
qo'mitasiga yo'l oldik. Iltimosimizni yana rad etishi-
di. Nihoyat, axir Moskvada yashaymiz-ku, deb yoshlar
Markaziy qo'mitasiga borishga qaror qildik. Ichimizdan

qaysi birimiz jur'at bilan murojaat qilamiz, deb o'yga toldik. Qo'mitada yolg'iz o'zimiz bo'lamiz, deb o'ylagandik, u yerda esa yo'lakka odam sig'maydi, kotibning yaqiniga yo'lab bo'lmaydi. Butun Ittifoqdan yoshlar kelgan, bosqinni boshdan kechirgan, nobud bo'lgan yaqin qarindosh-urug'lari uchun qasos olishga shaylangan yoshlar ko'pchilik edi.

Nihoyat, kechga borib kotibga uhradik. Bizdan so'rashdi: „Miltiq otish qo'lingizdan kelmasa, frontga borib nima qilasizlar?“ Biz otishni o'rganib olganimizni aytdik... „Qayerda?.. Qanday qilib?.. Yaradorlarning yaralarini bog'lash ham qo'lingizdan keladimi?“ Harbiy bo'lim qoshidagi to'garakda tuman shifokori bizga yaralarni bog'lashni o'rgatgandi. Bizning qo'limizdan ancha ish kelardi, qolaversa, yolg'iz o'zimiz emas, yana qirq kishi bor, hammamizning qo'limizdan o'q otish ham, dastlabki tibbiy yordam ko'rsatish ham keladi, deb aytdik. „Mayli, hozircha sabr qilinglar. Sizlarning masalangiz ijobiy hal qilinadi“. Haqiqatan ham, oradan ikki kun o'tgach, frontga yo'llanma oldik...

Darhol harbiy bo'limga keldik, bizni bir eshikdan kiritib, boshqasidan chiqarishdi: chiroyli o'rilgan sochimni hamisha ko'z-ko'z qilardim. Tashqariga chiqqanimda sochim kalta qirqilgandi... Ko'ylakni ham gimnastyorkaga almashtirdik. Ko'ylagimni ham, kokillarimni ham onamga berishga ulgurmadim... Onam sendan nimadir esdalik bo'lib qolsin, juda o'tingandi... Egnimizga gimnastyorka, boshimizga pilotka kiydirishdi-da, qo'limizga yo'l to'rvasini tutqazib, yuk poezdiga o'tqazishdi...

Bizni qaysi qismga qo'shishlarini ham, qayerga yuborishlarini ham bilmasdik. Aynan nima qilishimizning deyarli ahamiyati yo'q edi. Faqat frontda bo'lsak, bas. Bar-

cha jang qilayotir – biz ham jang qilamiz. Shchelkovo stansiyaga yetib keldik, uning yaqinida ayollar merganlik maktabi bor ekan. Bizni shu maktabga joylashtirishdi.

O‘qish boshlandi. Garnizon xizmati, intizom nizomi, niqoblanish, kimyoviy himoyalaniş kabi nizomlarni o‘rgandik. Barcha qizlar astoydil g‘ayrat qilishdi. Merganlar miltig‘ini ko‘zimizni yumib qismlarga ajratib, yana yig‘ishni o‘zlashtirdik, shamolning tezligini, nishonning harakatlanishini, nishongacha masofani aniqlashni, o‘ra kovlashni, yer bag‘irlab emaklashni – barcha-barchasini eplay oladigan bo‘ldik. Kursni tugatishda o‘q uzish va safda yurish imtihonlarini „a‘lo“ baholarga topshirdim. Eng qiyini, hech esimdan chiqmaydi, „trevoga“ e‘lon qilingan zahoti besh daqiqaning ichida o‘rindan turib, tayyor holda safda turish edi. Fursatni boy bermaslik, tez tayyor bo‘lish uchun bir-ikki o‘lcham katta etik olardik. Ba‘zida yalangoyoq bilan etikni kiyib olib, safga turib olardik. Bitta qizning oyog‘ini sovuq urishiga bir baxya qolgan. Starshina bilib qolib, dakki bergan, keyin bizga paytavani qanday o‘rashni o‘rgatdi. Boshimizda turib olib, o‘shqirardi: „Fritslarning o‘qlariga uchmaslik uchun sizlarni qanday tarbiyalasam ekan-a?“

Nihoyat, frontga yetib keldik. Orsha¹ bo‘ sag‘asidamiz... Oltmish ikkinchi o‘qchi diviziya... Kechagidek yodimda, komandir polkovnik Borodkin bizga ko‘zi tushib ranjidi: menga qizlarni ro‘para qilishibdi-yu... Lekin keyin xonasiga taklif qilib, tushlik bilan siyladi. Yonidagi adyutantiga yuzlandi: „Choy bilan ichish uchun shirinlik yo‘qmi?“ Endi biz ranjidik: bizni kim deb o‘ylayapti? Jang qilish uchun kelganmiz axir... U bizga askarlar

¹Orsha – Belorussiyadagi shahar nomi.

emas, qizlardek muomala qilayotgandi. Yoshimizga ko'ra qizi qatori edik. „Sizlar bilan nima ham qilardim, qizaloqlarim?“ – u bizni shunday hafsalasizlik bilan kutib oldi. Biz esa o'zimizni allaqachon jangchi hisoblay boshlagandik...

Ertasiga bizdan o'q otish, joylarda niqoblanishni amalda ko'rsatish talab qilindi. Hatto erkak merganlardan ham yaxshiroq o'q otdik, ularni frontning oldingi marrasidan ikki kunlik kurslarga chaqirishgandi. Keyin esa joylarda niqoblanish... Polkovnik kelib maydonni ko'zdan kechira boshladi va do'ppaygan joyning ustiga turib oldi – uning ko'zi hech vaqoni payqamasdi. Daf'atan uning oyog'i ostidagi do'nglik tilga kirdi: „Voy, o'rtoq polkovnik, ortiq chiday olmayman, juda og'ir ekansiz“. Hamma baralla kulib yubordi. Shu darajada yaxshi niqoblanish mumkinligini polkovnik xayoliga ham keltirmagan ekan. „Qizaloqlar degan so'zimni qaytarib olaman“, – dedi u. Lekin har safar oldingi marraga otlanganimizda iztirobga tushar, bizdan xavotirlanar, ehtiyot bo'linglar, bo'larbo'lmasga tavakkal qilavermanglar, deb tayinlardi.

Birinchi marta „ov“ga (merganlarda bu shunday ataladi) chiqdik, sherigim Masha Kozlova edi. Yer bag'irlab yashirinib yotibmiz: men kuzatyapman, Masha miltig'ini shay ushlab olgan. Birdan Masha menga dedi:

– Ot, otsang-chi! Nemisni ko'rmayapsanmi?..

Men javob qaytardim:

– Men kuzatyapman. O'zing ot!

– Kim otishini hal qilgunimizcha, – deydi u, – nemis g'oyib bo'ladi.

Men esa e'tiroz bildiraman:

– Avval o'q otish xaritasini tuzishimiz, imorat-u, qayin qayerda joylashganini aniq bilib olishimiz kerak...

Masha menga jahl qila boshladi.

– Maktabdagidek qog‘ozlarni pesh qilmoqchimis-san? Men qog‘ozbozlikka emas, jang qilish uchun kel-ganman!

– Jang qilish uchun kelgan bo‘lsang, otmaysanmi?

Ikkalamiz gap talashyapmiz. Bu orada nemis ofitseri, haqiqatan ham askarlarga ko‘rsatmalar berardi. Arava keldi, askarlar qandaydir yukni qo‘lma-qo‘l uzata bosh-lashdi. Ofitser esa biroz turib, nimadir degach, g‘oyib bo‘ldi. Biz esa tortishyapmiz. Ofitser yana ikki marta ko‘rindi, yana fursatni boy bersak, uni qo‘ldan chiqa-rishimizni angladim. Uchinchi bor paydo bo‘lganda, – ko‘z ochib-yumguncha ko‘rinar, yana g‘oyib bo‘lardi – otishga ahd qildim. Ahd qildimu ko‘nglimdan bir fikr kechdi: dushman bo‘lsa hamki bu axir odam... Kutilma-ganda qo‘llarim qaltiray boshladi, butun tanam titrab, seskanib ketdim. Qandaydir qo‘rquv... Yog‘och nishon-lardan ko‘ra tirik odamga qarata o‘q uzish qiyin edi. Lekin o‘zimni qo‘lga olib, tepkini bosdim... U qo‘lla-rini silkitib yiqildi. O‘ldimi-yo‘qmi, bilmayman. Biroq battar titray boshladim, vujudimni allaqanday qo‘rquv qamrab oldi: men odam o‘ldirdim...

Qaytib kelgach, boshdan kechirganlarimni gapi-rib berganimdan keyin yig‘ilish o‘tkazildi. Yoshlar yetakchisi Klava Ivanova zo‘r berib menga uqtirardi: „Ularga rahm qilish kerak emas, nafratlanish kerak...“ Uning otasini fashistlar o‘ldirgandi. Jo‘r bo‘lib ashula ayta boshlasak, yalingansimon derdi: „Qizlar, ashula ko‘ngilga sig‘maydi, avval g‘alaba qozonaylik, keyin istagancha kuylayverasizlar“.

Bir necha kundan keyin Mariya Ivanovna qo‘ng‘iroq qilib, quroldosh dugonasi Klavdiya Grigorevna Kroxi-

naning uyiga taklif qildi. Qizlarning askarga aylanishi – hatto dushmanni o'ldirishi oson kechmaganiga oid hikoyalarga yana quloq tutaman.

Klavdiya Grigorevna Kroxina, katta serjant, mergan: „Biz yotib oldik, men kuzatyapman. Bitta nemis boshini ko'targanini ko'rdim. Tepkini bosdim va u yiqildi. Ishonsangiz, a'zoyi badanim titray boshladi. Yig'lab yubordim. Nishonga beparvo o'q uzgandim, bu yerda esa nahotki odam o'ldirgan bo'lsam?..

Keyin bu o'tib ketdi. O'sha voqea shunday bo'lgan edi: sharqiy Prussiyaning chog'roq shaharchasi ichidan o'tib borardik. Yo'l bo'yida oddiy imoratmi-uymi, bilib bo'lmasdi, yonib kul bo'lgan, faqat cho'g'lar qolgandi. Ana shu cho'g'lar orasida odam suyaklari, ularning orasida cho'g'langan yulduzchalar ko'zga tashlanardi, bu yerda bizning yaradorlarimiz yoki asirlarni yoqib yuborishgandi... Shundan so'ng qancha dushmanni o'ldirmay, sira ham achinmaganman. O'zimiznikilarning kuygan ustuxonlarini ko'rgach, o'zimizni qo'lga ololmadik, faqat nafrat va qasos olish tuyg'usi bizni qamrab olgandi.

...Urushdan sochlarim oqarib qaytganman. Yigirma bir yoshdaman-u sochlarim qorday oppoq. Jarohatim ham bor, kontuziya bo'lgandim, bir qulog'im yaxshi eshitmasdi. Onam bag'rini katta ochib kutib oldi: „Sog'omon qaytishingga ishongan edim. Seni kecha-yu kunduz duo qildim“. Akam frontda halok bo'pti. Onamning ko'zyoshlari tinmasdi:

– Endi qiz tug'sang ham, o'g'il tug'sang ham, mayli, tug'sang, bas. U-ku erkak edi, Vatanni himoya qilish uning burchi, sen axir qiz bolasan.

Men faqat bir narsani takrorlardim, yarador bo'lgandan ko'ra o'lganim yaxshi, nogiron ayol kimga ham kerak?

Men belorus emasman, meni bu yoqqa erim olib kelgan, asli Chelyabinsk viloyatidanman, xullas, bizda qandaydir kon ishlari olib borilardi. Portlatish ishlari, asosan, tunda bajarilardi, portlatishlar boshlangan hamono o'rimdan irg'ib turib, shinelimga yopishardim va o'zimni duch kelgan tomonga urardim. Onam meni tutib olib, bag'riga bosar, yosh boladay ovutardi.

Xona issiq, lekin Mariya Ivanovna og'ir movut ro'molga o'ranib olgan – eti uvushmoqda edi. Suhbatni u davom ettirdi:

– Razvedkachilarimiz nemis ofitserlaridan birini asir olishdi va u qo'l ostidagi ko'plab askarlar halok bo'lganini, hammasi boshidan yaralanganini ajablanib gapirib berdi. G'animning boshini hamma ham nishonga olavermaydi, deb ta'kidladi. „Mening shuncha askarimni o'ldirgan merganni ko'rsatinglar, – deb iltimos qildi. – Talaygina qo'shimcha kuchlar kelgandi, kuniga o'ntadan askarimdan ayrildim“. Polk komandiri esa shunday javob berdi: „Afsuski, uni ko'rsata olmayman, bu mergan qizning ishi, u halok bo'ldi“. Bu Sasha Shlyaxova edi. U merganlarning o'zaro otishuvida halok bo'ldi. Qizil sharfi bechoraning boshiga yetdi. Bu sharfni u juda yaxshi ko'rardi. Qizil sharf esa qorda yaqqol ko'zga tashlanadi. Nemis ofitseri bu mergan qizning ishi ekanini eshitgach, boshini egib nima deyishni ham bilmay qoldi...

Biz juft-juft bo'lib „ovga“ chiqardik, tong qorong'isidan shomgacha, yakka odamga qiyin, ko'zlar yoshlana boshlaydi, qo'llar toliqadi, diqqat bilan tikilaverganingdan butun tanang uvushib qoladi. Qishda, ayniqsa, og'ir. Bag'ringni berib yotganingdan ostingdagi qor eriy boshlaydi. Tong g'ira-shira yorishgani hamon qismdan chiqib, shom tushganda qaytardik. O'n ikki

soatlab, hatto undan ham ko'proq vaqt mobaynida qor-da yotardik yoki daraxtlarning ustiga, biron imorat yo vayrona uying tomiga chiqib olib, dushman qayerda ekanimizni payqamasligi uchun berkinib olganча kuzatardik. Imkon boricha yaqinroq joylashishga harakat qilardik: nemislar joylashgan transheyalargacha bo'lgan masofa yetti yuz, sakkiz yuz, ba'zida besh yuz metrcha bo'lardi.

Qayerdan bunchalar jur'atli bo'lganimizni o'zim ham bilmayman. Ayol zoti hech askar bo'lmasin-da. Sizga bir voqeani aytib beraman...

Biz hujumga o'tdik, shiddat bilan olg'a borardik. Hujum qila turib holdan toydik, ta'minot ortda qolib ketdi: o'q-dorilar tugadi, oziq-ovqat ham sob bo'ldi, dala oshxonamiz ham snaryad tegib ishdan chiqdi. Uch kundirki, qotgan non bilan qanoatlanamiz, tillarimiz shilinib ketganidan kalimaga kelmaydi. Mening sherigim halok bo'ldi, men yangi sherigim bilan oldinga intilardim. Daf'atan „betaraf“ maydonda toychoqqa ko'zimiz tushdi. Shunaqa bejirimki, dumi momiqday... Go'yo hech qanday xavf-xatar yo'qday, urush bo'lmayotganday yayrab yuribdi. Uni ko'rib nemislar ham bezovta bo'lib qolishdi. Bizning askarlarimiz ham attang, deganday o'zaro gap qotishardi:

– Qochib ketadi. Mazali sho'rva bo'lardi-da...

– Bu joydan avtomatning o'qi yetmaydi...

Ular bizni ko'rib qolishdi.

– Merganlar kelishyapti. Hozir boplashadi... Qani, qizlar!..

Nima qilamiz? Men o'ylashga ham ulgurmadim. Nishonga olib o'q uzdim. Toychoqning oyoqlari bukilib, yerga quladi. Ingichka kishnaganini shamol olib keldi.

Nihoyat, o'zimga keldim: nima qilib qo'ydim? Shunday chiroyli toychoqni o'ldirdim, qozonga tiqdim! Ortimda kimdir piqillayotganini eshitdim. O'girilsam, yangi sherigim.

– Senga nima bo'ldi? – deb so'radim.

– Bechora toychoq... – ikki ko'zi to'la yosh.

– Voy, senday rahmdildan o'rgildim! Biz uch kundan buyon ochmiz. Hali hech kim bilan vidolashganing yo'q, barcha qurol-aslaha bilan, buning ustiga ochdan och kuniga o'ttiz kilometrlab masofani ko'rdim demay bosib o'tmagansan, shuning uchun rahming kelyapti. Oldin fritslarni quvib chiqarishimiz kerak, undan keyin ko'ngilga kelganini qilaveramiz...

Askarlarga nazar tashlayman, hozirgina meni qutqulab, qichqirib, iltimos qilishayotgandi. Hech kim men tomonga qaramaydi, e'tibor ham bermaydi, hamma o'z ishi bilan band. O'z holimga tashlab qo'yishganday. O'tirib yig'lay boshlasam ham parvo qilishmaydiganday. Go'yo men o'ta shafqatsiz kimsaman-uduch kelgan jonzotni o'ldirish menga cho't emasday. Men esa bolaligimdan jonzotlarni yaxshi ko'rardim. Boshlang'ich sinflarda o'qib yurganimda sigirimiz kasal bo'lib qoldi, keyin uni so'yishdi. Men ikki kun yig'laganman. Shunchalar yig'laganmanki, hatto biron korhol bo'lmasin, deb onam xavotirga tushib qolgan. Bu yerda esa himoyasiz toyga qarata o'q uzdim.

Shomda kechki ovqat keltirishdi. Oshpazlarning tilidan bol tomadi: „Yashavor, mergan... Bugun nihoyat, go'shtli ovqat pishirdik...“ Oldimizga tovoqlarni qo'yib chiqib ketishdi. Qizlar esa mum tishlaganday jim o'tirishar, hech kim ovqatga qo'l uzatmasdi. Hammasini tushunib, ko'zimga yosh olib yerto'ladan chiqdim... Qiz-

lar ortimdan ergashib, menga taskin bera boshladi. Nihoyat, hamma qo'liga qoshiq olib, ovqatlanishga kirishdi... Shunaqasi ham bo'lgan...

Tunda, albatta, gaplashib yotamiz. Nimalar haqida deysizmi? Albatta har kim o'z uyi, onasi haqida gapirardi, kimdir jang qilayotgan otasi yoki akasini eslardi. Urushdan keyin nima ish qilishimiz haqida ham suhbatlashardik. Qanday turmushga chiqamiz, erimizga xush yoqarmikanmiz? Kapitanimiz esa hazillashardi:

– Eh, qizlar-ey! Bir-biringizdan qolishmaysiz, lekin urushdan keyin hamma ham sizlarga uylanavermaydi. Chunki juda mergansizlar, hatto likop bilan manglayni aniq nishonga olib, o'ldirib qo'yishingiz hech gap emas.

Men erimni urushda uchratganman, bitta polkda bo'lganmiz. U ikki marta yaralangan, kontuziya bo'lgan. Urushda boshdan oxirigacha qatnashgan, bir umr harbiy bo'lgan. Asabim tarang ekanini unga tushuntirishning hojati yo'q. Baland ovoz bilan gapira boshlasam yoki e'tibor bermaydi, yo sukut saqlaydi. O'ttiz yildan buyon birga yashaymiz, oramizdan qil ham o'tmaydi. Ikki farzandni voyaga yetkazdik, oliy ma'lumotli qildik.

Sizga yana nimalarni so'zlab bersam ekan... Urushdan keyin Moskvaga qaytib keldim. Moskvadan bizning uyimizgacha avval mashinada, keyin esa piyoda bir necha kilometr yo'l bosish kerak. U yerlarda hozir metro qatnaydi, ilgari esa olchazor bog'lar, chuqur jarliklar bo'lardi. Bitta jarlik juda katta bo'lib, undan o'tishim kerak edi. Bu yerga yetib kelguncha qorong'i tushib qoldi. Tabiiyki, men jarlikdan o'tgani qo'rqdim. Nima qilishni bilmay turib qoldim: ortimga qaytib tong otishini kutaymi yoki yurak yutib jarlikdan o'taymi? Hozir o'ylasam, kulгим qistaydi – butun frontni bosib o'tdim,

nimalarni ko'rmadim: necha marta o'lim bilan yuzmayuz keldim, boshqa dahshatlarning guvohi bo'ldim, bu yerda esa jarlikdan o'tishga yuragim dov bermayapti. Ma'lum bo'lishicha, urush siyratimizni o'zgartira olmabdi. Germaniyadan uyga qaytar ekanmiz, vagonida kimningdir yo'l xaltasidan sichqon sakrab chiqdi, vagonidagi qizlarning hammasi tipirchilab qoldi, yuqori o'rindiqdagi qizlar ham polga uchib tushdilar. Biz bilan birga kelayotgan kapitan esa o'z ko'ziga ishongisi kelmasdi: „Har biringizning ko'ksingizni orden-medallar bezab turibdi-yu, sichqondan qo'rqasizlar-a“.

Baxtinga yuk mashinasi yaqinlashib kela boshladi. Qo'limni ko'targan edim, mashina to'xtadi.

– Meni Dyakovskiyga tashlab o'tmaysizmi? – deb iltimos qildim.

– Men ham Dyakovskiygacha boraman, – deb kuldi haydovchi yigit.

Men haydovchining yoniga joylashdim, yigitcha jomadonimni mashina kuzoviga tashladi va biz yo'lga tushdik. Egnimdagi harbiy libos, ko'ksimdagi nishonlarga ko'zi tushdi. Qiziqib savol berdi:

– Qancha nemisni yer tishlatding?

Men xotirjam javob berdim:

– Yetmish beshta.

U esa biroz istehzo bilan:

– Aldama, balki, bittasini ham ko'rmagandirsan?

Men daf'atan uni tanib qoldim:

– Kolka Chijov? Senmisan? Senga galstuk taqqanim esingdami?

– Urushdan oldin maktabda bir muddat kashshoflar yetakchisi bo'lgandim.

– Maruska, nahotki sen?

– Menman...

– Rostdanmi? – mashina tormozini bosdi.

– Uyimgacha eltib qo‘ymaysanmi, nima uchun yarim yo‘lda tormozni bosyapsan? – Ko‘zimda yosh o‘ynaydi, qaragam, uning ham ko‘zlarida yosh. Antiqa uchrashuv!

Bizning uyga yetib keldik, u jomadonimni olib, onamning qoshiga yugurdi:

– Chiqa qoling, qizingizni olib keldim!

Qaytib kelganimizdan keyin hammasini boshidan boshlashga to‘g‘ri keldi. Frontda uch yil faqat etik kiyganmiz, yana tuflida yurishni o‘rgandik. Belimizda qayish, xipcha qomatimiz hamisha tik, ko‘ylagimiz qopday osilib turganday, o‘zingni noqulay sezasan. Frontda yubka kiyishni xayolimizga ham keltirmasdik, shim kiyishga o‘rganib qolgandik, kechqurun yuvib, ostimizga to‘shab yotardik, ertalab dazmollanganday tekis bo‘lib qolardi. To‘g‘ri, to‘la qurimas edi, shuning uchun sovuqqa chiqsak, qirov bilan qoplanardi. Uyda esa tuffi va ko‘ylakda ko‘chaga chiqasan, ofitserni uchratib qolsang, beixtiyor, qo‘lingni chakkangga qo‘yib harbiychasiga salomlashishga chog‘lanasan. Urushda hech narsa sotib olmaslikka ham o‘rganib qolgandik, bu yerda do‘kondan keragicha non olib, haqini to‘lashni unutasan. Sotuvchi tanib qolgan emasmi, hammasini tushunib, andisha qilib indamay qo‘ya qoladi, sen esa nonning pulini to‘lamay chiqib ketasan. Keyin esingga tushib xijolat bo‘lasan, ertasiga kelib kechirim so‘rayсан, yana nimadir xarid qilib, bir yo‘la barchasining haqini to‘laysan. Sotuvchilar bizdan ranjimas, gap nimada ekanini bilishardi...”

Suhbatdoshim xayolga toladi. Bu o‘rinda har qanday savol ortiqcha.

„...Yana esimda qolgan. Quloq soling. Urush juda uzoq davom etdi... Biroq qushlarni ham, gullarni ham eslay olmayman. Ular, albatta, bo'lgan, lekin hech biri yodimda qolmagan. Ana shunaqa... G'alati-a?..

Biz faqat yaqinda, sakkiz yil avval dugonamiz Mashenka Alximovani topdik. Artilleriya diviziya-sining komandiri jangda jarohatlanadi, Masha esa uni qutqarish uchun emaklab ketadi. Yonginasida snaryad portlaydi. Komandir halok bo'ladi, Masha esa ikkala oyog'idan ajraydi. Uni medsanbatga eltar ekanmiz, yalinardi: „Qizlar, meni otib tashlanglar... Bu ahvolda kimga keragim bor?..“ Shunchalar o'tindiki... Uni gospitalga jo'natishdi, biz esa hujumni davom ettirdik. Shu asno uning izini yo'qotdik. Biz uning qayerda ekani-yu, taqdiri qanday kechganini bilmasdik. Qayerga murojaat qilsak ham aniq javob topa olmadik. Bizga Moskva shahridagi 73-maktabning izquvarlari yordam berishdi. Ular Mashani nogironlar uyidan topishdi. Masha o'tgan yillar mobaynida turli gospitallarda davolangan, o'nlab jarrohlik muolajalarini boshdan kechiribdi. Tirik ekanini onasiga bildirmagan... Tasavvur qilyapsizmi? Mana sizga urush... Biz uni o'zimizning uchrashuvga olib keldik. U rayosatda o'tirgancha yig'lardi. Keyin uni onasi bilan uchrashtirdik. Ular oradan o'ttiz yil o'tgandan keyin uchrashdi...

Urush hozir ham tushlarimizga kirib chiqadi. Ko'zingni ochasan-u, tirik ekaningga ishonmaysan... Hech eslagim kelmaydi...“

Eski movut ro'molga o'ralib olgan mushtdekkina bu ayolning ko'nglidan kechayotgan iztiroblarni his qilaman. „Qizalog'im...“ deya iliq kaftini uzatib men bilan xayrlashadi.

Men yana yo'lga tushaman. Tamomila o'zgarib qol-gandayman. Quyidagi so'zlarni eslab, yuragim uvushadi: „Urushdan omon kelganing bilan ruhan bemor bo'lib qolasan. Endi o'ylayman: oyog'im yoki qo'limdan yaralanganim ma'qul edi, har holda biron joyim simillab bo'lsa ham og'rigan bo'lardi. Ruhiy xastalikning esa davosi yo'qday... Biz axir, urushga juda yosh ketganmiz... Endigina rasta bo'lgan qizlar... Urush yillari mobaynida esa hatto voyaga yetdik...“

*Kimlardir urushdan qaytmadi, evoh,
Qismat qahri qattiq, menda yo'q gunoh.
Kimdir yoshi katta, kimdir navqiron –
Manguga ko'z yumgan, balki bo'lsam mard
Ular menga hozir bo'lardi hamdard, –
To abad yurakni o'rtar shu armon...*

Aleksandr Tvardovskiy e'tirof etganidek, mening yuragimni ham armon o'rtaydi. Binobarin, frontda qatnashgan qizlarni izlayman, ularning hikoyalarini daf-tarlarga, magnitofon kassetalariga yozib olaveraman, ular bilan birga iztirob chekish asnosida umid bilan yashayman. Ishonch bilan kun kechiraman. Mening nigohim qarshisida yana bir urush namoyon bo'layotir: biz urush haqida ko'p narsalarni bilamiz va biz urush haqida hech narsa bilmaymiz.

**„Qizlar, biroz ulg'ayinglar...
Hali juda yohsizlar...“**

Magnitofon lentasidan yozib olingan sahifalarni va-raqalayman, xatlarni o'qib, tasavvur qilishga intilaman: qirq birinchi yilda chekinayotgan qismlar bilan birga ketgan, harbiy bo'linmalarning ostonasiga yotib olgan,

gohida rost, gohida bolalarcha yolg'on so'zlab, o'zlarini ikki-uch yosh katta qilib ko'rsatgancha, frontga talpin-gan bu qizlar, aslida, kimlar? Ularning o'zlari oddiy maktab o'quvchisi, tolibalar bo'lganmiz, deb eslashadi. Lekin olam bir kundayoq ular uchun ikkiga bo'lindi: biri, kuni kecha ro'y bergan voqealar: maktabdagi so'nggi qo'ng'iroq, bitiruv oqshomida kiyilgan yangi ko'ylak, ta'tillar, qishloq kasalxonasi yoki maktabdagi talabalik amaliyoti, birinchi muhabbat, kelajak orzulari... Va urush. Urush ularga sira tanlash imkoniyatini qoldir-madi. Ular hech ikkilanmay frontga otlandilar.

Mening boshimga ham shunday qismat tushganda nima qilardim, deb o'zimga savol beraman. Qadrdon kitoblarim, plastinkalar, ayni palla nur sochayotgan stol chirog'ining harorati ko'zimga o'zgacha ko'ri-nadi, devor ortida kuymalanayotgan onamning meh-rini beixtiyor his qilaman... Barchasidan bir yo'la voz kechish osonmi? Qirq birinchi yilning qizlari shijoat bilan frontga otlanganiga shubha qilmayman, biroq... Yoshim ancha ulg'ayganiga qaramasdan, qat'iy qarorga kelishga shoshilmayman...

Moskvalik oddiy askar, aloqachi Zinaida Ivanovna Palshinaning xatidan:

„...Men frontga ko'ngilli bo'lib ketganman. Qan-day bosh tortish mumkin? O'zgacha bo'lishi mumkin emasdi. Hamma g'ayrat kamarini mahkam bog'lagan-di... Faqat frontga... Boshqa niyat bo'lmagan...“

Ta'til vaqtida Jeleznovodskda dam olganimda (bosh-lagan ishim bilan hamma joyda shug'ullanardim), hech kutilmaganda oddiy askar, sanitarka Natalya Ivanovna Sergeyeva bilan tanishdim. U ajoyib oilasi haqida shun-day hikoya qilgandi: „Oilada sakkiz farzand edik, dast-

labki to'rt farzandning hammasi qizlar, men – eng kattasi. Urush davom etyapti, dushman Moskva ostonalariga kelib qolgan... Otam bir kuni ishdan kelib, ko'zida yosh bilan dedi: „Ilk ko'z ochib ko'rgan farzandlarim – qizlar, deb bir paytlar juda xursand bo'lganman... Bo'lajak kelinlar deb... Endi esa har bir oiladan kimdir frontga ketyapti, bizdan urushga boradigan odamning o'zi yo'q... Keksayib qolganim uchun meni olishmayapti, qizlar haqida gap ham bo'lishi mumkin emas, o'g'illarim hali yosh...“ Bu oila a'zolarimizni jiddiy tashvishlantirgan.

Nihoyat, tibbiyot hamshiralari kurslari ochildi, otam men bilan singlimni u yerga boshlab bordi. Uning aytgan so'zlari hech yodimdan chiqmaydi: „Men g'alaba uchun bor-budimni – qizlarimni olib keldim“.

Bunday voqealar ko'p bo'lgan. *Sivashsk shahridan kichik serjant, aloqachi Antonina Maksimovna Knyazeva-dan kelgan xatda shunday satrlar bor:*

„Bizning onamiz o'g'il ko'rmagan, beshta qiz voyaga yetardik. Onam bizni olib Stalingradga ketishga majbur bo'ldi. Stalingrad qamal qilinganda, esa biz ko'ngilli bo'lib frontga jo'nadik. Hammamiz yo'l oldik... Butun oila: onam bilan birga beshala qiz, otam allaqachon jang qilardi...“

Onalarga xos bunday jasoratdan ham yuksak oliynoblik bormikan? Kim ona qalbiga nazar solib, uning ko'nglidan nimalar kechayotganini bila oladi?

„Bizning, harbiy bo'limga borib, frontga jo'natishlarini iltimos qilamiz, degan bitta istagimiz bo'lgan, – deb eslaydi Minsk shahridan serjant, yo'l harakatini tartibga soluvchi Tatyana Yefimovna Semyonova. – Harbiy bo'limga keldik, u yerdagilar esa shunday deyishdi: „Qizlar, biroz ulg'ayinglar. Hali juda yoshsizlar“. O'n olti,

o'n yetti yoshda edik... Lekin qat'iy turib oldim va meni olishdi. Dugonam bilan merganlar maktabida o'qimoqchi edik, bizga boshqa ish taklif qilishdi: „Yo'l harakatini tartibga soluvchi bo'lasizlar, sizlarni o'qitishga vaqt yo'q“. Bizni olib o'tishlarini onam bir necha kun stansiya yada poylagan. Vagon tomon yurayotganimizni ko'rgani hamono menga shirinlik, o'ntacha tuxum tutqazdi-yu, hushidan ketib yiqildi...”

Garchi ko'plab onalar haqida, garchi har kim o'z onasi haqida so'zlasa ham, go'yo hamma bitta ona haqida gapirayotganday.

Kapitan, shifokor Yefrosinya Grigoriyevna Breus xotiralaridan:

„...Oilada to'rtta qiz edik. Faqat men frontda bo'lganman. Mening qizim frontda, Vatanni himoya qilaypti, deya otam juda xursand edi. Otam harbiy bo'limga erta tongda yo'l olgan. Butun qishloq ahli ko'rishi, uning qizi frontda ekanidan xabardor bo'lishi uchun ataylab erta tongda guvohnomamni olishga borgan“.

Jarrohlik hamshirasi Liliya Mixaylovna Budko hikoya qiladi:

„Urushning dastlabki kuni... Kechqurun raqs tushgani chiqqanmiz. O'n olti yoshdamiz. Hammamiz birga yurardik, oldin kimnidir, keyin esa boshqa birovni birgalikda kuzatamiz. Hech kim juft-juft bo'lib yurishni odat qilmagandi. Olti yigitcha va olti qizaloq hamisha birga edik.

Raqs tushganimizdan so'ng bizni kuzatib qo'yadigan tankchilar bilim yurtining kursantlarini ikki kundan keyinoq oyoq-qo'llari bog'langan, nogiron holda olib kelishdi. Bu dahshat edi. Agar kimdir hiringlaganini eshitsam, sira kechira olmasdim. Axir, dahshatli urush

ketayotgan bir paytda qanday qilib bemalol kulish, nimadandir mamnun bo'lish mumkin?

Ko'p o'tmay otam ko'ngilli bo'lib urushga ketdi. Uyda yosh ukalarim bilan qoldim. Ularning kattasi o'ttiz to'rtinchi, kichigi esa o'ttiz sakkizinchi yilda tug'ilgandi. Va men onamga frontga ketaman, deb aytdim..."

Leytenant, kichik texnik Yevdokiya Petrovna Muravyeva:

„Urush boshlanishidan oldin aloqa texnikumini tugatgandim. Kichik texnik unvonini berishdi. Va men darhol jang qilish uchun chog'landim. Urush, albatta, ayollarining ishi emas. Lekin biz jang maydonlarida kerak edik. Onam meni jangga kuzatar ekan, ko'zyoshlarini tiya olmadi, lekin o'zim ham shunday qilgan bo'lardim, deb aytdi. Onam ana shunday ajoyib ayol edi..."

Urushdan keyin „Shuhrat“ ordeni kavaleri bo'lgan, saninstruktor Polina Semyonovna Nozdrachyeva hikoya qiladi:

...Biz bo'yimizga qarab saf tortdik, men safning oxiridaman. Komandir odimlab ko'zdan kechirmoqda. Menga yuzlandi:

– Bu yana qanaqa Dyuymovochka? Sen nima qilmoqchisan-a? Balki, onangning bag'riga qaytib biroz ulg'ayarsan?

Men esa allaqachon onamdan judo bo'lgandim..."

Kishinyovda leytenant, o'qchilar bo'g'inining komandiri, endilikda shahar kutubxonalaridan birida mudira bo'lib ishlayotgan Anna Stepanovna Mavreshko bilan uchrashdim:

„Komandir mendan so'radi:

– Sen kim bo'lishni xohlaysan?

– Ofitser bo'lishni!

Meni Smolensk artilleriya bilim yurtiga yuborishdi. Barcha imtihonlarni topshirdim. Bilim yurtining boshlig'i huzuriga chaqirdi:

– Imtihonlardan o'tdingiz, lekin sizni bilim yurtiga qabul qila olmaymiz.

– Nima uchun?

– Sho'ro artilleriyasi tarixida hali bunday voqea bo'lgan emas.

– Ilgari bo'lmagan bo'lsa, endi bo'ladi. Bu yerdan men faqat frontga jo'nayman. Va faqat ofitser bo'lib ketaman... Hatto uyimdakilarga ham shunday deb yozib yubordim...

Hamisha yigitlardek kiyinib yurardim. Qizlar hatto ishqiy maktublar yozishardi. Lekin bilim yurtini tugatdim..."

Vilnyusdan Monika Kazimirovna Trinkunaytedan maktub keldi:

„Mening musiqa tinglash qobiliyatim juda yaxshi edi. Onam men bilan faxrlanardi. Urush boshlanganda bu qobiliyatim frontda qo'l keladi, aloqachi bo'laman, deb qaror qildim...“

Zoya Ivanovna Shavruk, yefreytor, telefon aloqachisi:

„Yolg'on gapirishimga to'g'ri kelgan. Faqat yigirma beshinchi yilda tug'ilganlarni frontga olishardi, men esa yigirma yettinchi yilda tug'ilganman. Yoshimga ikki yil qo'shib, yigirma beshinchi yilda tug'ilganman, deb turib oldim. Ishonishdi, bo'yim novchagina edi-da. Onamga, albatta, to'g'risini aytmadim. Faqat harbiy bo'limga borganimni va meni Bryanskka ishga jo'natishayotganini aytdim. Harbiy qismga yetib kelgandan keyin hammasini ochiq yozib yubordim. Frontdan meni qaytarib kelishning iloji yo'q...“

Esten Borisovna Kojemyatnikova, yefreytor, feldsher:

„Otam fuqarolar urushida qatnashgan, bo‘linma komandiri edi. Onam hamisha uning yonida bo‘lgan. Onam – mehr-shafqat hamshirasi. Urushdan oldin „Komsomolskaya pravda“ gazetasida oilamiz haqida maqola chiqqan.

Urush paytida o‘qish haqida qanday gap bo‘lishi mumkin? Men institutni tashlab ketdim. Yolg‘iz men shunday qilganim yo‘q. Imtixon topshirish ham ko‘nglimizga sig‘madi. Biz janglarda qatnashishimiz kerak, shifokorlar eng avvalo frontga yo‘l olishlari lozim, deb hisoblardik.

Lekin bizni Pyatigorsk shahriga evakuatsiya qilishdi. Menda tibbiyot institutining uchinchi bosqichida o‘qiyotganimni tasdiqlaydigan ma‘lumotnoma bor edi. Biz faqat uchinchi bosqichni tugatgandan keyin dastlabki shifokorlik amaliyoti bilan shug‘ullanishimiz kerak edi. Pyatigorskda hospitalda daf‘atan ishni boshlab yubordim – bir yuz qirqta og‘ir yaradorga xizmat ko‘rsatardim.

Ko‘p qon yo‘qotgan yaradorlarga qon yetishmasdi. Bizni bir stolga, yonimizdagi stolga esa yaradorni yotqizishardi. To‘g‘ridan to‘g‘ri qon quyilardi... Bir yo‘la to‘rt yuz gramm qon quyish kerak... O‘rnimizdan turgach, ikki stakan kakao bilan bir bo‘lak oq non berishardi. Qorinni biroz to‘qlab, yana ishga kirishardik. Birgal kakaoni ichib, non bo‘lagini yeb oldim va o‘rnimdan turishim bilan boshim gir-gir aylanib ketdi. Kecha-yu kunduz uxlamasdik...

Lekin bu baribir front emasdi. Men esa frontda bo‘lishni istardim. Otam bilan onamga o‘xshab jangda qatnashsam derdim. Menda ota-onamning charm kurtka kiyib tushgan jangovar surati bor. Ular hech kimga o‘xshamasdi. Aytganimday, ikkalasi ham fuqarolar uru-

shida to'liq ishtirok etgan. Men ham o'sha urush yillari tug'ilganman. Bitta urushda tug'ilib, ikkinchisi boshlanishi arafasida voyaga yetganman..."

Sofya Mixaylovna Krigel, katta serjant, mergan:

„Qirq uchinchi yilning dekabrda bizning kabel rotamizni tarqatib yuborishdi. Barcha qizlarni uylariga jo'natishdi, lekin men Moskva yaqinida merganlar maktabi borligidan xabar topdim. Meni ham suhbatga chaqirishganda, uyimga qaytmayman, qo'limga qurol olib, frontning oldingi marrasida jang qilaman, dedim. Menga bo'lak hech vaqo kerak emas. Telefon o'z yo'liga. Qo'limda qurol bilan o'zim qasos olishim kerak. Yaqin kishilarimdan hech kim qolmaganini bilardim. Onam ham nobud bo'lgandi..."

Meni merganlar maktabiga yuborishdi, uni „a'lo“ baholar bilan tugatdim. Ertasigayoq meni ham frontga jo'natinglar, deb iltimos qildim, chunki hammani jo'natib, meni instruktor sifatida maktabda olib qolishmoqchi edilar. Bunday fikr esa mening xayolimga ham kelgani yo'q..."

Yevgeniya Sergeyevna Sapronova, gvardiya serjanti, aviamexanik:

O'zi tug'ilib o'sgan Yeles shahridan frontga ketgan. Ushbu voqea bir umr uning xotirasida qolgan:

„Men onamdan faqat yig'lamang, deb o'tindim. Tun bo'lmasa ham g'ira-shira edi, onalarning oh-vohiga chidab bo'lmasdi. O'z qizlarini kuzatayotgan onalar nainki yig'lardi, balki rosmana faryod solardi. Lekin mening onam yig'lamas, haykalday qotib turardi. Menga achinmagan deysizmi? Nima bo'lsa ham tishini tishiga bosib turar, nazarimda, mening ham rosmana yig'lab yuborishimdan xavotir olardi. Men onamning arzandasi, juda

erkatoy edim. Erkatoy qizaloqning boshini o'g'il bola kabi qirtishlab, peshonamda bir tutam soch qoldirishdi. Otam ham, onam ham ruxsat bermaganiga qaramasdan faqat frontga ketish fikri bilan yashardim. Hozir muzeylarda saqlanib qolgan „Ona Vatan chorlaydi!“, „Sen front uchun nima ish qilding?“ kabi shiorlar menga juda qattiq ta'sir qilgan. Front ortida yoshi o'tgan ayollar qolsa ham bo'ladi, men frontga jo'nashim kerak, deb ahd qilgandim.

Urushning oxiriga borib butun oilamiz jang qildi hisob. Otam, onam, singlim – ular temiryo'lda mehnat qilishardi. Ular front bilan izma-iz yurib, temiryo'llarni tiklar edilar. Otam, onam, singlim va men – barchamiz „G'alaba uchun“ medali bilan taqdirlanganmiz...”

Stavrapol o'lkasidan serjant, hamshira Olga Mitrofanovna Rujitskayadan maktub keldi: „Frontga jo'nanimda havo juda yaxshi edi. Chinniday toza havo, maydalab yomg'ir tomchilaydi. Go'zal manzara... Er talab chiqib, turib qoldim: nahotki ortiq bu yerga qaytib kelmasam? Onam yig'lar, meni bag'riga bosganча qo'yib yubormasdi. Biroz yursam, yetib olardi-da, yana bag'riga bosardi... Men esa halok bo'lmasligimga, qaytib kelishimga ishonardim. Nega halok bo'lar ekanman? Kim meni o'ldiradi, qayerlardadir qolib ketamanmi?..“

Ularning har biri frontga o'ziga xos tarzda yo'l olgan. Lekin yagona maqsad – Vatan himoyasiga otlangan. Vazifa ham yagona – Vatanni xalos qilish edi.

Ularning fikr-mulohazalariga qo'shib-chatishning hojati yo'q. Keling, hikoya qilishni o'zlariga qo'yib beraylik...

Galina Dmitriyevna Zapolskaya qurolli kuchlar safida telefon aloqachisi bo'lib xizmat qilayotganda urush boshlangan. Ularning harbiy qismi Borisovada edi, dastlabki haftalardayoq urush alangasi u yerni ham qoplab

olgan. Ota-onasi yaqin atrofda yashagani uchun ular bilan osoyishta joylarga ko'chib ketishi mumkin edi. U esa dugonalari kabi boshqacha yo'l tutdi.

„Borisovadan, – deb hikoya qiladi Galina Dmitriyevna, – harbiy qism tarkibida Mogilevga chekindik. Nemislar shaharni, ayniqsa, aerodromni bombardimon qilishardi. Biz shu aerodromda aloqani yo'lga qo'yish bilan band edik. Kecha-yu kunduz bomba yog'dirishadi. Qo'shinlar chekinmoqda...

Aloqa xizmati boshlig'i barchamizni safga tizdi. Biz askar emasdik, harbiy xizmatda hisoblanmasdik, erkin yollangan xizmatchilar edik. Boshliq bizga qarata dedi:

– Qizlar, beomon urush boshlandi. Urushda, ayniqsa, sizlarga qiyin bo'ladi. Kim xohlasa, fursatni boy bermay uyga qaytishi mumkin. Kim frontda qolishni istasa, bir qadam oldinga chiqsin...

Barcha qizlar kelishib olganday bir qadam oldinga tashladik. Yigirmatamiz. Barchamiz Vatanni himoya qilishga tayyor edik.

Kun-u tun tinim bilmasdik. Askarlar ovqatni tovoqlarda apparatlarimiz oldiga olib kelishar, ovqatlanib, apparatlarning yonida biroz mizg'ib olib, yana ishga kirishardik. Hatto bosh yuvishga ham qo'limiz tegmasdi, oxir-oqibat: „Uzun sochlarimni kesib tashlanglar“, – deb qizlardan iltimos qildim...

Orenburg viloyatining Buzuluk shahriga urushning qadami yetmagan bo'lsa ham Lenchka Yakovleva urushga yuborishlarini iltimos qila boshladi. „Seni hali Lena deb emas, rosmana yosh qizaloqday Lenchka deb chaqirishadi, sen esa frontga yuboringlar, deb iltimos qilyapsan. Onangga rahm qilsang bo'lardi...“ – deya uni fikridan qaytarmoqchi bo'lardi qo'shni ayollar.

Lekin bu shijoatli qizni kim ham fikridan qaytara olardi? Darvoqe, Yuliya Druninaning she'ri yodingizdami:

*Vagonga ko'chdim men bolaligimdan,
Lashkar, sanitarlar kabi soddadil.
Gohi quloq tutdim portlashlarga ham,
Bariga ko'nikkan qirq birinchi yil.
Maktabdan keldim men zax o'ralarga,
Darg'azab askarlar nimalar demas.
Zotan, topolmadim jumla jahonda
„Rossiya“ singari so'zni, muqaddas.*

Starshina, hamshira Yelena Pavlovna Yakovleva hikoya qiladi:

„...Necha qayta murojaat qilganimiz esimda yo'q, xullas, navbatdagi gal kelganimizda harbiy bo'lim boshlig'i bizni sal bo'lmasa quvib solayozdi: „Loaqaq bironta hunaringiz bo'lsa edi. Hamshirami, haydovchimi... Qani, qanday ishning uddasidan chiqa olasiz? Urushda nima qilib bera olasiz?..“ Biz odamlar ishlashiga xalaqit berayotganimizni bilmasdik. Nima ish qilamiz, degan savol oldimizda ko'ndalang bo'lmagan. Faqat jang qilishni istardik. Jang qilish ham muayyan ishni uddalash ekanini anglamasdik. Boshliqning savolidan keyin sarosimada qoldik.

Bir necha qizlar bilan hamshiralar tayyorlash kursiga yo'l oldik. U yerda bizga olti oy o'qishingiz kerak, deb aytishdi. Yo'q, bu to'g'ri kelmaydi, olti oygacha sabrimiz chidamaydi, degan xulosaga keldik. Lekin uch oylik kurslar ham bor ekan. Uch oy ham bizga uzoq muddat tuyuldi. Lekin bu kursda o'qiyotganlar ta'limni tugatish arafasida ekan. Bizdan ham imtihon olishlarini iltimos qildik. Yana bir oylik o'qish qolgandi. Tun bo'yi gospitalda amaliyotni o'tasak, kun bo'yi ta'lim olardik. Imti-

honlarni topshirganimiz hamono bizni harbiy bo'linga yuborishdi. Natijada, hamshiralalar tayyorlash kursini bir oydan sal ko'proq vaqt ichida bitirdik...

Lekin bizni frontga emas, gospitalga yuborishdi. Qirq birinchi yilning avgust oyi oxirlari edi. Fevralda men gospitaldan qochib ketdim, qonunga xilof ish tutdim desa ham bo'ladi, buni boshqacha atab bo'lmaydi. Hujjatlarsiz, hech vaqosiz sanitar poyezdida qochib ketdim. „Navbatchilikka kelmayman. Frontga ketdim“, – degan qisqa xat qoldirdim. Tamom...”

Leningradlik Vera Danilovseva aktrisa bo'lishni orzu qilari, teatr institutiga kirish uchun tayyorlanardi, urushda esa mergan bo'lib, ikkita „Shuhrat“ ordeni bilan taqdirlangan. U shunday hikoya qiladi:

„O'sha kuni yigitim bilan uchrashuvimiz bor edi. Nihoyat, sevgi izhor qilsa kerak, deb kutgandim. U esa juda g'amgin holda kelib, dedi: „Vera, urush boshlandi! Bizni bilim yurtidan bevosita frontga jo'natishyapti“. U harbiy, kursant edi. Men ham o'zimni Janna d'Arkday his qila boshladim. Garchi shu paytgacha pashshaga zarar yetkazish ham malol kelganiga qaramay, faqat frontga ketaman, qo'linga qurol olaman, deb qat'iy ahd qildim. Harbiy bo'linga oshiqdim, u yerda esa hozircha faqat tibbiyot xodimlari kerak, olti oy o'qish zarur, deyishdi. Olti oy – juda ko'p, buncha uzoq kuta olmayman!

Oxir-oqibat ta'lim olishga ko'ndirishdi. Rozi bo'ldim, lekin faqat hamshiralikka emas...”

Anna Nikolayevna Xrolovich urushgacha Omskda yashagan, tibbiyot texnikumini tugatishga ulgurgan. 1942-yilda Omskka evakuatsiya qilingan Moskva 2-tibbiyot institutining 1-bosqichiga o'qishga kirgan.

Uning maktubidan:

„Mening do‘stlarimni frontga safarbar qilishdi. Meni olishmagani, yolg‘iz qolganim uchun ho‘ngrab yig‘ladim. Hech kim targ‘ib qilishi shart emasdi, shundoq ham barcha frontga oshiqardi. Iltimos qilishardi. Hatto yolvorib o‘tinishardi. Lekin uzoq o‘qimadim. Dekan bizlarni to‘plab, shunday dedi:

– Qizlar, o‘qishni urush tugagandan keyin davom ettirasizlar. Vatanni himoya qilish kerak...

Bizni zavoddan frontga kuzatishdi.

Yoz fasli. Barcha vagonlar gul bilan bezatilgani hozir ham yodimda... Bizga hadyalar berishdi. Menga mazali shirinlik va bejirim sviter tegdi. Perronda ukraincha raqsni zavq-shavq bilan ijro etdimki, asti qo‘yaverasiz...“

Antonina Grigorevna Bondaryova, gvardiya leytenanti, katta uchuvchi:

„Yettinchi sinfda o‘qiyotganimda biz yashayotgan shaharga samolyot uchib keldi. 1936-yilda bu rosmana mo‘jiza bo‘lgan. „Yigitlar va qizlar – samolyotlarni egallang!“ – degan shior o‘shandayoq paydo bo‘lgan. Men komsomol sifatida, albatta, oldingi saflarda yurardim. Darhol aeroklubga yozildim. Otam, tabiiyki, bunga mutlaqo qarshi edi.

Bunga qadar oilamizda barcha metallurg, domnachi metallurglar bo‘lgan. Otam ayol metallurg bo‘lishi mumkin, lekin uchuvchi bo‘lishi mumkin emas, deb hisoblardi. Aeroklub boshlig‘i bundan xabar topib, otamni samolyotda sayr qildirishga ruxsat berdi. Men shunday qildim. Otam bilan birga havoga ko‘tarildik, shu kundan e‘tiboran otam ortiq e‘tiroz bildirmadi. Aeroklubni „a‘lo“ga bitirdim, parashyut bilan yaxshi sakrardim.

Urushgacha turmushga chiqishga ham ulgurdim, qiz tug‘dim. Darhol frontga yo‘l olganim yo‘q. Aeroklubimizda turli o‘zgarishlar bo‘ldi: erkaklarni urushga olib

ketishdi, ularning o'rnini biz – ayollar egalladik. Kursantlarni o'qitardik. Ish juda ko'p, tongdan shomgacha ishlardik. Qizim qo'limda qolgan, har doim lagerlarda yashardik. Men bo'tqa pishirib oldiga qo'yardim-da, ustidan eshikni qulflab ketardim, chunki tong yorishmay, soat to'rtidan uchishni boshlardik. Kechqurun qaytib kelganimda, qizim bo'tqani yeganmi-yemaganmi, xullas, hamma yog'i bo'tqaga belangan bo'lardi. U atigi uch yoshda edi.

Qirq birinchi yilning oxirlarida qoraxat oldim: erim Moskva ostonalarida halok bo'libdi. U uchuvchi, bo'linma komandiri edi. Meni frontga jo'natinglar, deb iltimos qila boshladim..."

Kichik leytenant, shifrovchi Lyubov Arkadevna Charnoyning xatidan:

„...O'g'lim ikki yoshga kirgan, yana homilador edim, ikkinchi farzandimni kutayotgandim. Urush boshlanib qoldi... Erim frontda... Men ham ota-onamning huzuriga yo'l oldim va kerakli ishlarni qildim... Ikkinchi farzandimni tug'madim..."

Metallni pardozlash kursini tugatgach, frontga yuboringlar, deb iltimos qildim. Yorug' dunyoni ko'rmagan farzandim uchun qasos olishni istardim..."

Serafima Ivanovna Panasenko, kichik leytenant, mo'to'qchi batalyoni feldsheri:

„Asli Sverdlovsk shahridanman. Endigina o'n sakkizga to'lganimda urush boshlanganini e'lon qilishdi, o'z shahrimdan frontga jo'naganman. Odamlar qanday yig'lagani esimda. O'sha kuni men ko'rgan odamlarning barchasi yig'lardi. Men feldsher-akusherlik maktabining ikkinchi bosqichida o'qiyotgandim. „Urush boshlangan ekan, frontga jo'nashim kerak“, degan fikrga keldim.

Otam kekxa kommunist, siyosiy mahbus bo'lgan. U bizga bolaligimizdan Vatan muqaddas ekanini, uni himoya qilish zarurligini uqtirardi. Shunday ruhda tarbiyalanganman. Vatanni men himoya qilmasam, kim himoya qiladi, degan fikrda bo'lganman“.

Borisova shahridan katta serjant, aloqachi Mariya Semyonovna Kaliberdining xotiralaridan:

„Aloqachi bo'lishga hech rozilik bermasdim, hech qachon aloqachi bo'lmayman, deb yurardim, chunki bu ham o'ziga xos jang ekanini bilmasdim. Diviziya komandiri kelganda biz saf tortdik. Mashenka Sungurova degan dugonamiz bo'lardi. Mashenka safdan chiqib, komandirga yuzlandi:

– O'rtoq general, murojaat qilishga ruxsat bering.

General xayrixohlik bilan dedi:

– Marhamat, marhamat, jangchi Sungurova!

– Oddiy askar Sungurova aloqachi sifatida xizmat qilishdan ozod etishingizni va otishmalar bo'layotgan joyga yuborishingizni iltimos qiladi.

Ishonasizmi, hammamiz mana shunday kayfiyatda edik. O'sha kezlardagi qat'iyatimizni ifodalashga ojizman. Biz shug'ullanayotgan aloqa ishlari hech narsaga arzimaydi, hatto bizni kamsitadi, biz faqat oldingi marada bo'lishimiz kerak, deb o'ylar edik.

Generalning yuzidagi tabassum darhol g'oyib bo'ldi:

– Qizlarim! (O'sha paytdagi ahvolimizni ko'rsangiz edi: och-nahormiz, uyqusizlik qiynaydi, bir so'z bilan aytganda, general biz bilan komandir sifatida emas, otamizday suhbatlashdi). Frontda bajarayotgan vazifangiz qanchalik muhim ahamiyatga ega ekanini bilmaysizlar, shekilli, sizlar bizning ham ko'zimiz, ham qulog'imiz hisoblanasiz, aloqasiz armiya Vatansiz kimsaday gap...

Mashenka birinchi bo'lib xitob qildi:

– O'rtiq general! Oddiy askar Sungurova har bir buyrug'ingizni miltiqday ado etishga hamisha tayyor!

Biz keyin unga urushning oxirigacha „Miltiq“, deb laqab qo'yib oldik.

...1943-yilning iyunida Kursk yoyida bizga polk bayrog'ini tantanali topshirishdi, bizning oltmish beshinchi armiyaning bir yuz yigirma to'qqizinchi alohida aloqa polkimiz sakson foiz xotin-qizlardan tashkil topgandi. Sizga chin dildan so'zlab bermoqchiman... O'shanda ko'nglimizdan nimalar kechganini bilsangiz edi. Polkimiz komandiri bayroqni qabul qilib olib, buyruq berdi: „Polk, bayroq ostida ta'zim qil!“ Bizga bunchalik katta ishonch bildirilganidan, tankchilar, o'qchilar polki bilan baravar maqomga ega bo'lganimizdan biz – ayollar cheksiz xursand edik... Barchamizning ko'zimizda yosh o'ynardi. Juda baxtiyor edik. Vatanimiz boshiga kulfat tushgan o'sha kunlarda har qanday vazifani uddalashga tayyor edik.

Xoh ishonang, xoh ishonmang, shu qadar hayajonlandimki, butun a'zoyi badanim larzaga keldi. To'yib ovqatlanmaslik, asabiy zo'riqish oqibatida shabko'r bo'lib qolgandim. Juda qattiq hayajonlanganimdan kasalim tuzaldi. Ertasigayoq tamomila sog'ayib ketdim...”

Urushda kichik serjant, zenitchi bo'lgan moskvalik Mariya Sergeyevna Kolesnikdan maktub keldi:?

„Men Vilnyus shahri qanday yonganini ko'rganman... Butun shahar, hatto toshlar yonardi. Qandaydir ibodatxonaning qizil toshi yonayotgani hech ko'z o'ngimdan ketmaydi. Dastlabki uch kun dahshatli qo'rquv hukm surdi: hamma yoqda halok bo'lganlar, yaralanganlar, men esa homilador holimda tirikman. Yo'lda yugurib ketyap-

man-u, onamning gaplari esimga tushadi: agar chiroyli bola tug'ishni istasang, faqat chiroyli manzaralarga nazar solgin, quvnoq qo'shiqlarni tinglagin. Men esa yo'l-yo'lakay faqat yong'in guvohi bo'laman, faqat halok bo'lganlar, daryo-daryo oqayotgan qonga duch kelaman. „Bunday dahshatli sharoitda qanday farzand tug'aman?“ degan fikr tinchlik bermaydi.

Ug'ilcham ko'p yashamadi. Men darhol urushga jo'natishlarini so'rab, murojaat qildim...

Saki¹ shahridan Kseniya Sergeyevna Osadchevaning daftarni to'ldirib yozgan katta maktubidan faqat ikki sahifa:

„...Qirq birinchi yilning to'qqizinchi iyunida o'n sakkiz yoshga to'ldim, oradan ikki hafta ham o'tmay la'nati urush boshlandi. Maktab partasidan chiqib, Gagra-Suxumi temiryo'li qurilishiga yo'l oldik. Qanday non yeganimiz hamon esimda. Uni nimaga o'xshatishni ham bilmayman. Kepakka un aralashtirilar hamda asalari mumi kabi yopishishi uchun suv bilan to'ldirilardi. Bunday non stolga qo'yilsa, suvi oqib ko'lmakcha hosil bo'lardi, biz uni tilimiz bilan yalardik.

Qirq ikkinchi yilda uch ming ikki yuz birinchi evakuatsiya-saralash gospitaliga ixtiyoriy ravishda bordim. Bu Kavkazorti va Shimoliy Kavkaz frontlari hamda alohida Primorya armiyasining tarkibidagi juda katta gospital edi. Shiddatli janglar borar, yaradorlar juda ko'p edi. Menga ovqat tarqatishni topshirishdi – bu vazifada kecha-yu kunduz uzluksiz ishlash talab etilardi, kechki ovqatni tonggacha ham tarqatib ulgurmasdik. Bir necha oydan so'ng chap oyog'imdan yaralandim – o'ng oyog'imda hakkalab yurib ham ish-

¹Saki – Qrimning g'arbiy qirg'og'idagi shahar.